SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK II. ČÍSLO 4.

Ľudovít Novák,

FONOLOGIA A ŠTÚDIUM SLOVENČINY.

I. Úvod do fonologie.

Redakcia Slovenskej reči požiadala ma, aby som napísal článok o význame fonologie pre slovenčinu. Rád vyhovujem tejto výzve, veď som presvedčený o potrebe popularizácie vedeckých disciplín v záujme vedy samej. Ale v mojom prípade šírenie nových vedeckých poznatkov naráža na mimoriadne veľké ťažkosti: už i tak je jazykoveda ťažšie prístupná popularizácii, ako na pr. historia alebo literárna historia, a potom ide o jej najšpeciálnejšiu časť, o hláskoslovie, ktoré vždy predpokladá už isté odborné znalosti u čitateľov, ak sa má písanie o ňom stretnúť s akým-takým porozumením. Preto rozhodol som sa, že podám dnes najsamprv všeobecný prehľad o vzniku a vývine fonologie na úzadí dejín jazykovedy vôbec, i o jej nových ideách a že len v budúcom čísle sa vrátim a podám čitateľstvu, oboznámenému už aspoň čiastočne s fonologiou, výklad o najdôležitejších fonologických rysoch slovenčiny, najmä spisovnej.

Dnes teda predbežne niekoľko slov o tom, čo to tá fonologia vôbec je!

Namiesto toho, aby som priamo odpovedal definíciou, radšej pripomeniem najprv niekoľko dôležitejších momentov z dejín jazykovedy či lepšie z dejín tej časti jazykovedy, ktorá sa zaoberá zvukovou (hláskovou) zložkou jazyka. Po epoche čiro popisných gramatík, skladaných takrečeno podľa vzoru klasických jazykov, gréčtiny a latiny, bolo to až po vzniku porovnávacieho štúdia jazykov indoeurópskych, keď jazykospytci začali pomaly opúšťať staršie poňatie hlásky ako čohosi dosť určitého, predstavovaného obyčajne v písme osobitnou literou. Skvelý rozvoj prírodných vied, ktorých ideálom bolo zmocniť sa všetkých oblastí prírody prostriedkami a metodami najpodrobnejšími a

pritom najpresnejšími, nemohol nechať bez vplyvu ani rozvoj lingvistiky. Z jej častí bola týmto vplyvom zasiahnutá pochopiteľne najviacej fonetika, tá časť jazykovedy, ktorá skúma zvukovú konštrukciu jazykov. Nebolo to náhodou: veď na zvukovú stránku jazykov pozeralo sa najčastejšie v shode s primitívnym materialistickým svetovým názorom — ako na niečo skutočne hmotného, ako na súčasť fyzickej prírody, ktorú možno skúmať práve takými prístrojmi, ako ostatné zjavy vonkajšieho sveta. Táto prírodovedecká tendencia modernej jazykovedy bola najviacej prepiata v experimentálnej fonetike alebo, aby som užil presnejší termín, vo fonetike inštrumentálnej.

K tejto snahe o presnosť, exaktnosť prírodných vied pripojuje sa druhá tendencia, prevládajúca v lingvistike až do ostatných čias. Je to historizmus. Nie div, že moderná jazykoveda, ako reakcia proti normatívne popisným a teda statickým gramatikám takmer výhradne jazykov literárnych a ako dedictvo z čias romantizmu, ktorý sa živo zaujímal o dejiny znovuzrodených národov, zašla až tak ďaleko, že pokladala historický výklad jazykových zjavov za jedine prípustný s hľadiska čiro vedeckého. Tieto dve východiská, o ktorých sme sa tu zmienili, boly v úplnej shode s filozofiou, ktorá vtedy prevládala takmer výlučne, najmä s filozofiou pozitivizmu vo formácii genetickej. Celkom v shode s tézou veľkého filozofa, evolucionistu *Herberta Spencera*, podľa ktorej pochopíme zjavy iba vtedy, ak odhalíme ich vývin, aj historická fonetika pozitivistickej školy nemeckých novogramatikov usilovala o to, aby vyložila vývin zvukovej stránky jazykov ako determinovaný fonetickými zákonmi, najčastejšie fyziologickými, účinkujúcimi dôsledne, bez výnimky.

Tomuto mechanisticko-kauzalistickému poňatiu evolúcie jazykov stavia sa dnes tá časť jazykovedy, ktorá sa volá fonologiou. Prvé náznaky tejto novej vedeckej disciplíny možno nájsť už v časoch prvých počiatkov porovnávacej jazykovedy 19. storočia u *Wilhelma von Humboldt*, ktorý sa prvý zaoberal typologickým skúmaním jazykov metodou porovnávacou bez ohľadu na ich vzájomnú príbuznosť. Ale na tento zaujímavý pokus Humboldtov, ktorému chyboval solídnejší metodologický podklad, skoro sa zabudlo. Aj keby bolo možné uviesť mená poniektorých jazykospytcov, ktorí stáli viac-menej v opozícii proti niektorým bodom doktríny mladogramatickej školy, predsa až dvoch jazykospyt-

cov, *Ferdinanda de Saussure* a *Jána Baudouina de Courtenay* treba pokladať za priamych predchodcov fonologie. Rozvíjanie i šírenie ich základných myšlienok úzko súvisí s novou orientáciou filozofie i ostatných duchovných, najmä sociologických disciplín smerom k idealizmu. Mechanisticko-kauzalistický výklad zjavov, materialistický par excellence, nahradzuje sa teleologickým, v podstate duchovným výkladom jazykových fenoménov. Kým historická fonetika predstavovala pendant evolucionistického pozitivizmu, fonologia je zas paralelou k filozofii štrukturálnej, ktorej základné myšlienky sú aplikované aj na najrozličnejšie vedecké disciplíny ostatné. Treba na prvom mieste spomenúť vplyv sociologie na jazykovedu štrukturálnu.

Pokým ide o vnútorný vývin jazykovedy samej, švajčiarsky Francúz *Ferdinand de Saussure* bol prvý, ktorý nám dal nové poňatie jazyka. Preň je jazyk systém vzájomných protikladov, ktoré treba ponímať pod zorným uhlom funkcie, ktorej sú nositeľom. Rozoznáva zreteľne jazyk (langue) od reči (langage) a najmä od vravy (parole), z ktorých iba vrava má skutočnú existenciu individuálnu (reč je schopnosť človeka hovoriť vôbec, jazyk zasa istý jazykový systém niektorého sociálneho kolektíva). Celkom v shode s týmito distinkciami užíva Saussure názov fonologia (phonologie) pre synchronickú (statickú) fonetiku, názov fonetika (phonétique) zas pre fonetiku historickú. U Saussurea, ktorý svojím poňatím jazyka ako sústavy vzájomných protikladov musí sa pokladať za jedného z hlavných zakladateľov synchronistickej (nehistorickej) lingvistiky štrukturálnej, paradox medzi starou fonetikou historickou, kde hraly rolu slepé fyziologické zákony, a synchronickou fonologiou stal sa krikľavým.

Nemôže nám byť nesympatické, ak povieme, že len zásluhou jazykospytcov slovanských, najmä ruských, bol tento paradox odstránený. *Baudouin de Courtenay*, Poliak, žijúci takmer celý život v Rusku, a jeho žiak *Krušević* urobili prvé kroky svojou psychofonetikou, rozvíjanou ďalej najmä u Poliakov a zmenenou na modernú fonologiu jazykovedcami ruskými a českými, ktorým sa podarila syntéza myšlienok pôvodu západoeuropského s ideami pôvodu slovanského. Fonologia takto založená a pestovaná najmä v Pražskom lingvistickom krúžku, dosiahla veľký úspech na medzinárodných konferenciách v Hágu, v Prahe, v Ženeve, v Amsterdame a v Ríme.

Nechcem sa viacej šíriť o historických reminiscenciách a prejdem preto hneď k výkladu najzákladnejších ideí tejto novej disciplíny jazykovedeckej.

V čom je predovšetkým r o z d i e l m e d z i f o n e t i k o u a f o n o l o g i o u?

Kým fonetika študuje hlásky reči bez akéhokoľvek ohľadu na ich význam pre jazyk samý, fonologia ich skúma ako časti, ako články sústavy protikladov, zaťažených funkciou rozlišovať alebo slová, alebo gramatické formy. Tento podstatný rozdiel nám jasnejšie vystane pred oči, ak porovnáme fonologiu priamo s fonetikou experimentálnou. Táto ostatná disciplína študovala v r a v u (p a r o l e) ako hmotnú, materiálnu realitu vonkajšieho sveta alebo v pláne akustickom, alebo v pláne fyziologickom. Pre experimentálneho fonetika existovaly iba artikulačné pohyby a záchvevy, kmity vzduchových vĺn. Bolo to rovnako aj u experimentálneho psychologa, ktorý chcel definovať farby alebo tóny ako kmitanie éteru či vzduchu. No tragická chyba bola v tom, že toto štúdium stieralo úplne charakter, ráz tónov, zvukov a farieb ako j a v o v, f e n o m é n o v p s y c h i c k ý c h, pretože pre človeka tón, farba, zvuk ostanú vždy tónom, farbou, zvukom a nemôžu byť nikdy pokladané za isté číslo, istú sumu vibrácií. Keby som sa nebál dnes už veľmi diskreditovaného filozofického pojmu „prepodstatnenie" (transubstancia), použil by som ho tu, aby som označil základnú chybu takéhoto štúdia, ktoré stiera úplne osobitný, svojrázny charakter spomenutých psychických javov.

Ale to ešte nie je všetko. F o n e t i k a b o l a n e s c h o p n á d a ť n á m d o s t a t o č n e u s p o k o j i v ú d e f i n í c i u h l á s k y. Achillovou pätou pokusov o definíciu ostala vždy kategoria hlások prechodných; na pr. medzi *i* a *j*, medzi *u* a bilabiálnym *w*, medzi zatvoreným a otvoreným *e*, alebo medzi *o* a labializovaným *a* (*å*) a pod. Situácia bola ešte horšia, keď išlo o to, stanoviť, kde sa nachodí prízvuk, kvantita, melodia a kde nie, pretože s takzvaného o b j e k t í v n e h o hľadiska narážalo sa stále a stále na neprekonateľné prekážky. Medzi prízvučnosťou a neprízvučnosťou, dĺžkou a krátkosťou ťažko bolo totiž stanoviť presné hranice práve tak, ako v melodických pohyboch zvukovej línie. Keď išlo o to stanoviť presnejšie, ostrejšie hranice, bolo treba uchyľovať sa vždy do konkrétnych jazykov a hovoriť tam o protikladoch viac-menej

určitých. V experimentálnej fonetike bol teda vždy tento paradox: s jednej stránky tendencia, študovať jazykové faktá s hľadiska čiro objektívneho ako akýkoľvek iný predmet vonkajšej hmotnej prírody, ktorý možno merať a predstavovať na diagramoch, a s druhej stránky nevyhnutná potreba stanoviť, kde sú v tom až bizarne čudnom svete čísel, čiar a grafických vĺn presné hranice, ktoré medzi sebou oddeľujú hlásky a ostatné zvukové prvky toho či iného jazyka. Inými slovami: bolo to večné prepletanie a zameňovanie hľadísk fyziky (či lepšie jej časti akustiky) a fyziologie s jednej stránky s psychologiou a lingvistikou s druhej stránky. Ak by teda fonetika chcela tvoriť časť jazykovedy a nie iba pomocnú disciplínu bez zvláštnej badateľskej domény a s nehomogénnym konglomerátom zdanlivo presných metod, musela by sa premeniť na fonologiu. Preto nemôže byť fonetika pokladaná za zvláštnu vedu, ani za základnú disciplínu pre jazykospyt a ostáva iba pomocnou náukou, ktorá spojuje znalosti získané najmä inými vedami, predovšetkým aplikovanou akustikou, fyziologiou a psychologiou.

Všetko to, o čom bola doteraz reč, bude nám jasnejšie, až vyložíme stanovisko fonologie. Najlepšie bude i tu postupovať v porovnaniach. Kým fonetika musela pripúšťať nekonečný počet hlások, fonologia predpokladá presne obmedzený počet nielen pre každý jazyk o sebe, ale podtrhuje aj fakt, že je na celom svete iba určitý, hoci dosť veľký počet všetkých možných sústav fonologických.

Tento hlboký rozdiel medzi fonologiou a fonetikou nie je vecou náhody. Možno ho porovnať s inými oblasťami ľudského myslenia i umeleckého tvorenia. Spomenieme iba najvýraznejšie paralely: individualizmus — kolektivizmus v oblasti sociologie a národného hospodárstva, nekonečný vesmír doterajšej kozmografie — konečný, hoci neohraničený kozmos einsteinovský, darwinovská biologia s nekonečnými dedičnými variáciami — nomogenéza modernej biologie, psychologia predošlého storočia s mechanickými asociáciami predstáv — dnešná psychologia štrukturálna, staršia geografia s náhodným soskupovaním najrôznorodejších zjavov — moderná, najmä ruská geografia s vyhranenými individualitami oblastnými atď., atď.

Fonologia teda predpokladá obmedzené, hoci, opakujem, veľké množstvo fonologických štruktúr jazykov sveta v súčasnosti i v dejinných epochách dávno

minulých. Ba čo viac: začala už s veľkým zdarom odkrývať ich vnútornú, štrukturálnu zákonitosť.

Už tým, keď si postavíme otázku, čo je to fonologia, a keď na ňu odpovieme, že fonologický systém je sostrojený zo zvukových protikladov, zaťažených funkciou rozlišovať alebo významy slov, alebo tvaroslovné útvary, už tým sme priznali, že je podstatný rozdiel medzi koncepciou fonologickou a stanoviskom fonetickým. Kým fonetika pokladá akýkoľvek jazykový systém za náhodný, mechanický shluk separátnych hlások a iných zvukových prvkov, t. j. vykladá celok pomocou jednotlivých čiastok, fonologia práve naopak chápe sústavu s hľadiska účelnosti, teda teleologicky a ak ju chce vyložiť, začína celkom ako takým, ktorý umožňuje existenciu častí. Toto je práve veľká novota vo vedách štrukturálnych, ktorú by sme si nevedeli predstaviť, pravda, bez tých bohatých fákt a materiálií, ktoré nám shromaždila a zanechala práca predchádzajúcich vedeckých generácií, najmä vedeckých pracovníkov pozitivistických. Problém celku (ako takého), ktorý bol ozajstným nerozlučiteľným mystériom romantickej filozofie, najmä u veľkých nemeckých filozofov *Fichteho, Schellinga* a *Hegela*, slávi dnes svoju renesansu v súčasnej vede, ktorá sa pokúša o syntézu myšlienok večnej platnosti s malými, často až nepatrnými detailami, nashromaždenými v najrozličnejších vedách z čias pozitivizmu, ktorý pre samú drobnú, mikrologickú prácu nakoniec bol zabudol na veľké problémy filozofie romantickej.

Fonologia teda, ako jedna z moderných vedeckých disciplín štrukturálnych, hľadí na súčiastky istého fonologického systému ako na niečo, čo je determinované celým systémom samým protikladov. Dáva týmto súčiastkam meno fonéma, aby ich presne vyznačila a neplietla s veľmi neurčitým termínom hláska, ktorý je bežný vo fonetike.

V jazyku sú iba protiklady foném, ktoré dovedna tvoria celok. Nie je preto možné, obmedziť sa na izolované štúdium vokalizmu alebo konzonantizmu, pretože všetko toto tvorí integrálny celok, hoci obidve tieto časti majú svoje osobitné charakteristické rysy.

Konkrétne: čo je teda fonéma?

Vyššie sme boli povedali, že fonetike sa nepodarilo definovať hlásku. Fonetika sa síce usilovala priblížiť sa k tejto de-

finícii, veď videla v hláske buď jednotu artikulačnú, buď jednotu akustickú — alebo konečne najčastejšie obidve naraz, ale pretože pohyby a modifikácie artikulačné sú ozaj početne takmer nekonečné, nebolo možné presne povedať, že hľa až sem je jedna hláska, tam sa už zas tvorí iná atď.

Situácia bola ešte horšia v pláne akustickom, pretože tam to, čo jedno individuum bolo neschopné rozlíšiť, to druhé nemohlo nikdy spliesť. Teda, ako sme už povedali, fonetika bola neschopná dať nám uspokojivú definíciu hlásky ako takej.

Ani psychofonetika J. Baudouina de Courtenay so svojimi predstavami akusticko-motorickými nám nevedela podať prijateľnú definíciu (fonéma je vraj psychický ekvivalent hlásky). Od fonetiky ju odlišovala iba väčšia dávka psychologizmu. Psychofonetike hrozilo, že sa stane osobitnou časťou psychologie samej, najmä individuálnej, a že z nej podrží veľmi neistú teoriu o vjemoch a o predstavách.

Hoci už zo samých Baudouinových prác často vidno, že nehľadiac na nevhodnú terminologiu, i on bol už neraz blízo dnešnému poňatiu fonologie, boli to až ruskí jazykospytci, ktorí v reakcii proti prílišnému psychologizovaniu formulovali jasne funkčne štrukturálne poňatie hlások. Spomeniem iba vynikajúcejších: *Trubeckoj, Jakobson, Karcevskij, Ščerba, Polivanov, Vinokur, Šor, Tomaševskij.* Berúc za základ všetkých distinkcií jazykové povedomie hovoriacich jednotlivcov, rozumejú pod týmto povedomím tú fenomenologickú realitu individuálnu, ktorá je možná a určená iba ako časť jazykového povedomia toho či oného sociálneho kolektíva. To, čo robí, že zvukové fenomény sú jasne a presne ohraničené v tomto jazykovom povedomí, to je ich funkcia v jazyku samom. Zvukové fenomény jasne a presne ohraničené, zvané fonémami, môžu za svoju jasnosť a určitosť ďakovať teda iba funkcii, rozlišovať významy slov a útvary gramatické, ktorej sú nositeľmi. Inými slovami: fonémy stávajú sa vedomými v jazykovom povedomí hovoriacich jedine a výlučne iba preto, že sa pomocou ich umožňuje rozlišovanie. Jedna či druhá fonéma nie je preto vnímaná a stotožňovaná u hovoriaceho ako taká preto, že sa vyznačuje istými fyziologickými a akustickými znakmi, jej vlastnými, ale preto, že je stavaná proti ostatným fonémam, ktoré sa môžu vyskytovať v tých istých pozíciách, za tých istých podmienok, ale ktoré sú zároveň zaťažené inými rozlišovacími funkciami.

Preto fonémam neprináleží materiálna, hmotná existencia vo vonkajšom svete fyzickom a ich jestvovanie nie je myslitelné mimo psychických fenoménov človeka. Ale treba zdôrazniť, že tieto javy nemožno spliesť s akusticko-motorickými predstavami, pretože sú to pojmy (predstavované vo vedomí, pravda, istými typickými predstavami), ktoré majú naraz existenciu individuálnu i sociálnu. Ale ich jestvovanie individuálne je možné iba ako časť existencie sociálnej. Inými slovami: fonémy v skutočnosti zjavujú sa na pláne individuálnom, ale, hoci fyziologické i psychologické procesy u hovoriaceho individua sú prirodzene neobyčajne složité a nemôžu vôbec zaujímať lingvistu v tejto nesmiernej komplikovanosti, to čo spôsobuje, že ich protiklady stávajú sa vedomými u jednotlivých hovoriacich, nie je nič iného ako to, že majú účasť na hodnotnosti sociálnej. Skrátka chýrny problém filozofie, známy najmä z boja medzi stredovekým nominalizmom, realizmom a konceptualizmom, môžeme pokladať za relatívne a provizórne najlepšie riešený v kompromise, vo forme pracovnej hypotézy, podľa ktorej celok jazykového povedomia je fenomenologickou realitou sociálnou, ktorá sa však uskutočňuje a identifikuje iba na psychickom pláne individuálnom ako realita zvláštna a ktorá konečne vo vede berie na seba abstraktnú formu „slov-pojmov".

Tuná vidíme prichodiť pod inou formou saussureovskú distinkciu medzi jazykom (langue) a vravou (parole). Lež fonologia oveľa presnejšie definovala, že o hláskach v smysle fonetickom možno hovoriť jedine iba s hľadiska vravy, kým fonémy sú integrálnou časťou jazyka.

Ale, aby sme neostali príliš abstraktnými, bude nám treba prejsť k skúmaniu niektorých konkrétnych fákt. Vezmime si za príklad taký artikulačný akt, ktorým vytvoríme samohlásky zadnej (velárnej) série a série prednej (palatálnej) s labilizáciou i bez nej. Fonetik by nám tu povyčitoval povedzme tieto samohlásky: *å, o, u, å, ə, y, ä, e, i, å, ö, ü.* Ale ak by sme sa ho vypytovali, čo mu dáva právo na to, aby rozoznával tieto samohlásky a nie iné, videli by sme, že tu ozaj naostatok neostane nič iného ako analogia podľa tých jazykov, kde príslušné hlásky skutočne jestvujú. Tak na pr. *y* v ruštine, *ő* v nemčine, *å* v maďarčine, *ä* vo finčine a pod. Keby sme sa opýtali fonologa, akým spôsobom by riešil daný problém, odpovedal by nám asi

takto: V danom artikulačnom akte a v jeho akustickej výslednici nie je vôbec možné rozoznať, či ide o *ö, ü, a, e* atď. alebo nie. Presnejšie bolo by treba povedať, že už sama otázka je nedobre položená, pretože pojem „hláska" je vzatý z jazykov ako takých a má byť potom zbavený svojho fenomenologického charakteru, ktorý je preň podstatný.

Preto treba nechať bokom artikulačnú časť problému a treba odpovedať na druhú jeho časť v tom smysle, že možno stanoviť, či je alebo nie je istá hláska fonémou, iba vtedy, ak ostaneme v medziach niektorého jazyka alebo presnejšie v istom štýle tohto jazyka. Preto teda v tejže stupnici objektívnych akusticko-motorických fákt pre jeden jazyk existujú také a také fonémy, pre iný jazyk zasa fonémy celkom iné. Na príklad také *ö*, také *å*, také *i* jestvuje ako fonéma iba v jednom jazyku, ale nemusí jestvovať ako fonéma v jazyku inom, hoci v ňom s „objektívneho" hľadiska je. Dali sme slovo „objektívny" preto do úvodzoviek, lebo táto objektívnosť je iba zdanlivá: rozoznanie objektívnej, rozumie sa: reálnej, skutočnej existencie týchto hlások, ak nie sú zarovno aj fonémami, je umožnené len analogiou z iných jazykov, kde fungujú tie isté hlásky ako fonémy. Nie je preto náhoda, že takéto hlásky „objavujú", najmä keď ide o vzácne sa vyskytujúce hlásky, najčastejšie cudzinci; domorodci normálne iba vtedy, až sa naučia iný jazyk a s týmto iným jazykovým materiálom porovnávajú svoj rodný jazyk, alebo vtedy, keď študujú odborne fonetiku. Pretože, ako sme už vyššie povedali, hláska je pôvodne pojem vzatý z istého konkrétneho jazyka ešte pred vznikom fonetiky i fonologie (preto tiež pojem „hláska" plietli si často s pojmom „litera") a pretože tento pojem bol takmer vždy stotožňovaný s dnešnou fonémou, nemôžeme nevidieť iba zdanlivosť predpokladu objektívnosti existencie určitej hlásky v istom jazyku, keď ten, komu je tento jazyk vrodený, ju vôbec v ňom nerozozná a keď treba volať na pomoc inojazyčnú skúsenosť alebo vedeckú akríbiu. Pretože pre istú stručnosť a pohodlnosť bežného termínu „objektívny" budeme ho my i ďalej užívať celkom v shode s doterajšou konvenciou, pokladali sme za potrebné poukázať na neudržiteľnosť pojmu „hláska" v smysle jednostranne fonetickom s hľadiska čiro noetického, teda podľa filozofickej náuky o poznaní, ak sa, pravda, postavíme — a ináč by to bolo nevedecké — na stanovisko výhradne fenomenologické.

Konkrétny príklad nám vec osvetlí ešte lepšie. Môžeme ostať pri tom, čo sme boli vyššie uviedli. S akusticko-motorického stanoviska objektívneho existuje *õ, ũ* na pr. v ruštine takmer rovnako ako povedzme v nemčine či maďarčine, ale kým pre nemčinu a maďarčinu tieto dve hlásky sú zároveň aj fonémami, pre ruštinu (najmä pre ruštinu istého pečlivého štýlu) sú to iba dve „hlásky". Inými slovami: pre ruštinu to nie sú, keby boly aj ako jasne vyslovované, osobitné fonémy, pretože akákoľvek funkcia im v ruskom jazyku chybuje. Nemôžu byť preto tieto „hlásky" ani vnímané ani rozoznávané výhradne len s hľadiska spisovne ruského jazykového povedomia samotného. Pre takého Rusa, ktorý má jazykovú kultúru spisovne ruskú (veľkoruskú), sú uvedené dve hlásky iba kombinatórnymi mimofonologickými variantmi foném *o* a *u*, celkom tak ako *ă* je variantom fonémy *a* a *y* (pravda, v istom smysle samostatnejším) variantom fonémy *i* a pod.

Prvá základná distinkcia, ktorú robí fonologia proti nepresnej fonetike, je teda r o z d i e l m e d z i f o n é m a m i a v a r i a n t m i f o n é m. Kým fonémy predstavujú konštitutívne, autonomné prvky systému a preto elementy vedomé alebo lepšie: do vedomia jasne vstupujúce, mimofonologické varianty naopak sú iba jazykovými prvkami nepovedomými, preto tiež nesamostatnými. Nevstupujú do jazykového povedomia a nie sú samostatnými členmi jazykového systému preto, lebo nemajú v jazyku nijakej funkcie sémantickej (pre rozlišovanie slovných významov) ani morfologickej (pre rozlišovanie tvarov alebo rozličných gramatických kategorií). Preto teda pre jazykové povedomie akoby nejestvovaly (ony totiž, aby sme boli verní noetickej zásade vyššie uvedenej, v skutočnosti fenomenologickej normálne naozaj ani nejestvujú).

Druhá základná novota vo fonologickom štúdiu jazykov je postupné odkrývanie a presne logické formulovanie v n ú t o r n ý c h š t r u k t u r á l n y c h z á k o n o v f o n o l o g i c k ý c h, platných pre všetky jazyky sveta bez rozdielu. Ide o tri k a t e g o r i e týchto všeobecných zákonov štrukturálnych:

1. fonologické prvky, ktoré sú neslučiteľné (inkompatibilné) medzi sebou, alebo, inými slovami, niektoré fonologické prvky nemôžu vôbec koexistovať (spoločne jestvovať) v spoločnom systéme fonologickom;

2. fonologické prvky, ktoré musia vždy nevyhnutne koexistovať v tomže fonologickom systéme;

3. fonologické prvky, ktoré môžu, ale nemusia koexistovať v tomže fonologickom systéme (táto v istom smysle menej dôležitá kategoria vyplýva logicky vlastne už z prvých dvoch; má teda iba praktický význam pre jasný prehľad veľkého bohatstva rozličných fonologických štruktúr). Niektoré poučné prípady z prvých dvoch kategorií podáme budúcne, až budeme hovoriť o fonologii slovenčiny, najmä spisovnej.

Tretia novota základnej dôležitosti vo fonologii je presné rozlišovanie foném disjunktívnych a foném korelovaných. Korelácia existuje vo fonologickom systéme príslušného jazyka iba vtedy, ak je v ňom aspoň dvoje takých párov, ktorých členy proti sebe postavené sa vzájomne rozlišujú týmže zvukovým znakom, t. zv. fonologickým príznakom. Ten rad foném, ktorý je vyznačený príznakom, menuje sa radom príznakovým, druhý rad, v ktorom príznaku niet, volá sa radom bezpríznakovým. Ako predbežný príklad uvedieme na pr. francúzske samohlásky nosové (rad príznakový) oproti samohláskam ústnym (rad bezpríznakový); alebo maďarské spoluhlásky dlhé proti krátkym (prvé príznakové, druhé bezpríznakové).

Disjunktívnymi fonémami rozumieme také, ktoré nie sú spojené s inými fonémami v korelačné dvojice (na pr. francúzske *i* a *p*, *u* a t. zv. ženské *ə*, *r* a *k* a iné).

O týchto distinkciách, ktoré systematicky zaviedla až fonologia, budeme mať príležitosť písať ešte budúcne v pokračovaní tejto štúdie, kde podáme aspoň letmý rozbor fonologického systému slovenčiny, najmä spisovnej. Mnohé veci, ktoré tu boly možno stručne a príliš abstraktne teoreticky vyložené, budú pre čitateľa po uvedení slovenských príkladov omnoho jasnejšie a pochopiteľnejšie. (Pokračovanie.)

Ján Mihál:

SLOVENSKÉ SLOVESÁ.

V našich školských gramatikách nevenuje sa slovesu toľko pozornosti, koľko si ono svojou funkciou v jazyku zasluhuje. Nerobí sa to, pravda, ani v gramatikách iných vyspelejších jazykov, lebo, keby to inde bolo, boli by sme to kopírovali aj my. V gramatikách podáva sa zvyčajne len zovnútorná časť štruktúry slovies, funkcionálne sa slovesá nepreberajú. Rozumiem tomu takto: učíme sa o slovesných koreňoch, o kmeňotvorných

morfémach, o časoch, o vide, o spôsoboch, o rode slovesnom, o čísle, časujeme, triedime slovesá buď do šiestich, buď do štyroch tried, okrem slovies atematických, bezpríznakových (ako sú: viem, mám, dám, jem, som); po prípade ich rozdeľujeme na slovesá „pomocné" a na slovesá „riadne", ako čo by jedny nemaly v našej reči, v našom hovore takú funkciu, ako druhé, *ale zabúdame na funkcionálnu stránku slovesa*, t. j. na udanie jeho pomeru, jeho vzťahu k ostatným častiam vety. Neuvedomujeme si, že sloveso je vlastne *dušou jazyka*. Toto si neuvedomujú hlavne ani tí, čo písavajú učebnice cudzích jazykov. Ujde ich pozornosti, že malé deti môžu v svojom materinskom jazyku vypovedať skoro všetko, čo ich zaujíma — a deti zaujímajú sa o veľa vecí! — len preto, že vedia narábať slovesami. Zaokrývajú si svoje každodenné kultúrne potreby celkom znamenite i tou malou zásobou slovnou, ktorú majú naporúdzi. A my, alebo i terajší stredoškoláci, hoc i v najvyššej triede, doista sme mali väčšie zásoby slov, povedzme z nemčiny, ako 3—4-ročné dieťa materinského jazyka nemeckého, a jednako sme sa nemohli vyjadrovať tak plynne a tak verne po nemecky ako ono, len preto, že sme nevedeli primerane narábať slovesami. Je to akási metodická chyba našich učiteľov i našich učebníc jazykov. Ale o to nám tu nejde.

O čo nám ide teda? O to, aby — vyjadrím sa slovami „Spisovnej češtiny a jazykovej kultury" — sme nenahradzovali automatizované funkcie slovies funkciami aktualizovanými, t. j., aby sme vžité väzby nenahradzovali cele novými. Na pr. my *uvážujeme statok o válov, o plot, o kôl* a pod., a nie ku válovu, ku plotu, ku kolu a pod. Alebo: my sa *potkýname o skalu, o kameň,* a nie na kameň, do kameňa. Veď konečne môžeme povedať alebo napísať: uviazal som kravu ku plotu, ale takto napísaná alebo vypovedaná veta nie je adekvátna našej predstave, lebo my si predstavujeme *kravu, uviazanú o plot,* kým veta znamená, že krava je *uviazaná o stĺp* plotu, t. j. o stĺp, ktorý je pri plote.

Do spisovného jazyka majú prejsť všetky automatizované funkcie slovies reči ľudovej a reči vynikajúcich básnikov a spisovateľov. Našou úlohou je toto zistiť, aby sme sa mali odkiaľ poučiť, aby sme mali odkiaľ čerpať poučenie, keď sme v pomykove.

Smerodajná nám bude predovšetkým ľudová reč, ako je ona zachytená v slovenských prostonárodných rozprávkach, vo vernom odpise Czambelom zapísaných ľudových textov, ktoré nachodíme v Polívkovom Súpise slovenských rozprávok.[1] Okrem toho použijeme diela našich vynikajúcejších spisovateľov, ktorí sa pridržali ľudovej reči.

[1] So stránky hláskoslovnej Czambelove zápisy, uverejnené v Polívkovom Súpise, nie sú vždy správne, ale to nerozhoduje pri dokladoch na slovesné väzby. Tam nepresností niet.

Začíname I. sväzkom Súpisu. Uvedené číslice za slovesom udávajú stránku Súpisu.

Nebudeme sa zapodievať s takými slovesami, ktorých automatizácia je už celkom pevná, ako na pr. *mať:* mám lúku, mám troch synov; mám vody, mám chleba, mám peňazí a pod. Sloveso *mať* viažeme s akuzatívom a s gen. partitívnym. Každý čuje rozdiel: mám chlieb — mám chleba; mám peniaze — mám peňazí.

Ale tu máme sloveso:

učiť sa: *učiu sa mäsiarstvo* 163. Teda ľud viaže toto sloveso proste *s akuzatívom,* kým do spisovnej reči zavádzajú buď podľa češtiny, buď podľa ruštiny datív, na pr. *vyučil sa mäsiarstvu* 161. Je ono z tej istej rozprávky, ktorá podaná je najprv „v kratšom výťahu", t. j. je premiesená sberateľom rozprávok, ktorý pohŕdal väzbou z ľudovej reči, platnou i pre spisovný jazyk, a uviedol namiesto nej v slovenčine aktualizovanú väzbu, hoci ona môže byť v bratskom jazyku správna, t. j. automatizovaná.

V tejže rozprávke, ale v inej verzii (od J. Ľ. Holubyho) čítame: *kerého si doma vyučil masárstvu* 165. Teda tiež z reči prostonárodnej, ak môžme dôverovať jej zapisovateľovi, ktorý nebol filologom a nešlo mu tak o jazykovú, ako skôr o etnografickú hodnotu tejto rozprávky.

Ľud povie namiesto *učiť sa čo* aj *učiť sa za čo,* na pr. *učí sa za mäsiara, za stolára, vyučil sa za mäsiara, za stolára* m. učí sa mäsiarom, stolárom, vyučil sa čižmárom. *Na kňazstvo tiež kceu študírovať* 163. Podobne počuť: *učí sa na kňaza, na doktora študuje* a pod.

Sloveso *učiť, naučiť* a *učiť sa* znamenalo pôvodne *navykať, zvykať sa,* čomu veľmi dobre zodpovedal datív, hoc dnes sloveso *navykať, privykať* viažeme s predložkou *na,* na pr. *privykne ako Cigán na šibenicu, navykol na pálené, privykne na bitku* a pod. m. spisovného *navyká bitke.* Nesmieme vidieť germanizmus vo väzbe *navykať na čo, učiť sa čo.* Skôr môže byť cudzota vo väzbách knižných ako v ľudových.

Iné vidy slovesa *učiť sa; učievať sa, priúčať sa, zaúčať sa, podúčať sa, preúčať, vyúčať sa; vyučuje sa, doúča sa.* Zaujímavé je: *čo sa len vyučuje, vyúča toľko? tam sa dnes nevyučuje.* Podstatné mená slovesné: *učenie;* substantivované participiá: *priučnô,* na pr. stredoslovenské: *dostal priučnô;* adjektívum *poučnô, poučné* je známe a bežné.

pískať: *zapískať na psov* 161, 162, zapískať na tej píšťalke 162, na svojich píšťalkách zapískať 174, na nej (t. j. na píšťalke) zapískal 181. Stačia uvedené príklady, aby sme dokázali, že v slovenčine *pískať na koho, na niečo* a *pískať na niečom* sú dve veci. A keď je tak so slovesom pískať, treba, aby tak bolo i so slovesom **hrať;** teda *hrať na niečom,* a nie hrať na niečo; na pr. *hrám na trúbe, na klaviri, na husliach,* a nie na klavír, na trúbu, na husle. Lebo je veru hodne smiešne povedať, že

Ďuro píska na klarinet m... *na klarinete,* keď Duro nepískava na klarinet — ale môže *zapískať na klarinete na psov.* Podobne je smiešne počuť: zahrá si na trúbu, keď každý si radšej zahrá na pána a dá si *zahrať na trúbe.* Väzba *hrať na niečom* je bežná i v ostatných slovanských jazykoch okrem češtiny.

prikryť: *prikryť na štyri persony* 164. Ináč je bežné *prikryť pre* štyri osoby, pre štyroch. Ktoré sa má prijať a zautomatizovať? V *prikryť pre* mohli by sme vidieť germanizmus a v *prikryť na* maďarizmus: servieren für, teríteni -re, teríteni 4 személyre, ale maďarčina má aj teríteni -nak, -nek, teríteni háromnak, 4 személynek. Či je germanizmus alebo nie, ale po smysle a duchu nášho jazyka lepšie nám vyhovie *prikryť pre;* alebo azda *prikryť niekomu?* Často počujeme *ani nám neprikryli,* ale počujeme aj *pre vás sme neprikryli.* Nikdy som nepočul „na vás sme nepririkryli", teda táto väzba neobstojí. (Pokračovanie.)

Anton Jánošík:

NIEČO ZO ŠKOLSKEJ SLOVENČINY.

Vzdelať. — Sloveso vzdelať ako aj iter. vzdelávať je z koreňa *děl-,* ktorý sa zachoval v živej slovenčine v slove *nedeľa.* Je zaujímavé, že kým do slovenčiny nepripustíme slovesá dělati, udělati, vydělati a miesto nich kladieme dôsledne tvary od *robiť* alebo *pracovať,* zatiaľ slovesu *vzdelať, vzdelať sa* v smysle duchovnom nechávame otvorené dvere, hoci na prvý pohľad je jasné, že ide o knižné slovo, neznáme ľudovej reči, v ktorej počuť: Dal si všetky deti vyučiť, učiť, (po prípade) školovať. Má učených, školovaných synov. Pre toho, kto je už od prírody obdarený, ľud užíva adj. *umný, rozumný* alebo *múdry.* Podobne Bernolák zakladá „Slowenské *učené* Towarišstwo", a nie „vzdelané". Tiež na evanjelickej strane sa nevytvára toto domáce slovo, hoci tam čeština je reč posvätná. Juraj Palkovič vydáva „Tatranku, spis pokračující rozličného obsahu pro *učené, přeučené* i *neučené.*"

Aj Vlček v svojich Dejinách častejšie užíva domáceho slova *učený* ako *vzdelaný.* Týmto nepriamo adj. vzdelaný, ako sa môžeme domnievať, pokladá za knižné: učení predchodcovia jeho (Bernolákovi) (str. 33), poloľudové poloučené verše Chrastinove (42), učení nech vniknú i do všetkých ďalších (nárečí slovanských) (55), slávu spisovateľovu (Šafárikovu) rozniesly (jeho práce) po učenom svete (61), ľudí svetských i duchovních, učených i pospolitých (289) a inde.

Tak isto za knižné treba pokladať *vzdelanie* a *vzdelanosť,* za ktoré v živej reči je iba *učenosť.* Má ho aj Vlček, a to častejšie ako predošlé dve knižné slová: kvet humanistickej učenosti domácej i zahraničnej (8), sláva učenosti Bélovej sa roz-

letela svetom (22), vek latinskej učenosti a knižnej češtiny na Slovensku... (24) a inde.

Slová *vzdelať, vzdelaný, vzdelanosť* sú knižné, no v spisovnej reči majú už domovské právo. Čo, pravda, ešte neznačí, aby sme nimi vytiskali ľudové slová. Naopak. Jemný jazykový cit vždy nás upozorní, ktoré slovo treba povedať alebo napísať. Tak sa obohatí výrazové bohatstvo spisovnej reči.

Mesiačny? — Takto spotvorený „novotvar" často sa vyskytuje na východoslovenských školách, kde niet učiteľa-Slováka. Žiaci túto chybu prejímajú trpne, sami sa neopravujú, lebo v ich nárečí niet dlhých hlások a dvojhlások. „Novotvar" mesiačny-mesiačne je urobený podľa českej formy měsíční-měsíčně. Miestami sa už natoľko vžil, že tí, čo ho užívajú, často sa nedajú ani presvedčiť o správnosti spisovného tvaru *mesačný,* hoci ho uvádzajú Pravidlá a potvrdzujú hláskoslovné zákony pre slovenčinu. Aj susedná poľština má *miesięczny*, kde podľa kvality nosovky musíme predpokladať krátkosť. Podobný rozdiel je aj pri slove *pamätný,* česky *památný,* ale poľ. *pamiętny!*

Pane, vy ste učil či učili? — Ako vykať v slovenčine, to bol prv tvrdý oriešok. Ale celá táto ťažká otázka riešila sa tým, že Pravidlá (str. 71) uzákonily slovenský spôsob vykania, ktorý sa horko-ťažko prebil, keďže mal mocného protivníka v spôsobe českého vykania. Žiaľbohu, účinky Pravidiel v tomto ohľade sú málo znateľné na školách. Naši žiaci, najmä z vidieka, skorej sa odúčajú slovensky správne vykať miesto toho, aby sa učili. O tom sa ľahko presvedčíme, keď sa s nimi dáme do rozhovoru.

Porovnajme obidva spôsoby so stránky gramatickej, aby sme uvideli, prečo uzákonený spôsob je správny. Ide tu najmä o vykanie v minulom čase, preto pre objasnenie rozoberme najprv čas minulý.

Je to čas opisný, zložený z dvoch častí, a to z prítomného času slovesa *byť* (*som, si*...) a z príčastia *l*-ového príslušného slovesa.

Príčastie *l*-ové bolo pôvodne nomen agentis,[1] utvorené zo slovesa, ako je na príklad dnešné uči-teľ, kaza-teľ. Táto pôvodná funkcia sa dochovala ako archaizmus pri priezviskách, ako sú: Ozábal, Vyskočil, Podrazil, Dostál a pod., ktoré sa skloňujú aj dnes ako podstatné mená.

Teda podľa tohto na príklad: *učíl*ъ bol človek, ktorý učil (= učiteľ); *učíla* = tá, čo učila (= učiteľka); *nosíl*ъ = ten, čo nosil a pod.

Ako hneď uvidíme, príčastie *l*-ové v čase minulom je vlastne podstatné meno vo funkcii doplnku, a preto musí sa shodovať v rode a čísle, ako je to u doplnku vôbec.

To isté pravidlo platí tiež pre príčastie *l*-ové v minulom

[1] Diese Bildung (das Particípium prät. act. II) ist ursprünglich ein Nomen agentis, kann daher nicht adjectivisch-participial angewendet werden. (Leskien, Handbuch, 6. vyd. Heidelberg 1922, str. 136.)

čase, keď kladieme prízvuk na osobné zámeno: *ja som učil, ja som učila.*

Ale onú shodu príčastia *l*-ového s podmetom najlepšie pozorovať pri 3. osobe, kde je osobné zámeno pre všetky tri rody rozličné (on, ona, ono) a tvar slovesa *byť* zaniká: *on učil, ona učila, ono učilo.*

V množnom čísle formy príčastia *l*-ového ako doplnky sú rovnaké vo výslovnosti (foneticky), ale nie v písme; tam sa zachovávajú menné tvary okrem rodu stredného, ktorý je analogický podľa tvarov rodu ženského. Muž. živ.: *My sme učili.* Ženský rod: *My sme učily.*

Podobne:

Vy ste učili, -ly, -ly.

Ako sme vyvodili, pri slovenskom spôsobe vykania: *Pane, vy ste učili* príčastie *l*-ové sa shoduje s podmetom (s osobným zámenom *vy*), teda *shoda je gramatická, proti tomu pri českom spôsobe: Pane, vy jste učil — je shoda logická;* tu sa berie do úvahy iba jedna osoba, a preto aj tvar príčastia *l*-ového kladie sa do jednotného čísla muž. a ženského podľa toho, o aký ide rod, teda: *Pane, vy jste mluvil. Slečno, vy jste mluvila.*

Ako vidieť, pri logickej shode formy príčastia *l*-ového sa menia, ale pri gramatickej nie. V slovenčine 2. osoba muž. živ. (aj so zámenom *vy*) užíva sa aj pre rod ženský a takto tvorí akýsi celok pre vykanie: *Pane, vy ste hovorili! — Slečna, vy ste hovorili.*

Takýmto pevným celkom sa ukazuje najmä pri slovese *byť,* ktoré má zväčša pri sebe doplnok. V tomto prípade aj v slovenčine každý doplnok sa shoduje logicky: Na pr.: Otec, vy ste boli vždy *taký dobrý! — Matka,* vy ste boli vždy *taká dobrá! —* Slečna, vy ste *chudobná!* (Pravidlá, str. 71.)

V slovenčine máme vykať slovenským spôsobom, lebo so stránky gramatickej je to spôsob správny.

Belo Letz:

INTERPUNKČNÉ ŤAŽKOSTI.

(K diskusii.)

Ak spomíname kultúrnu spodinu niektorého národa, máme často na mysli analfabetov, ktorými macošský osud tak zatočil, že im nedožičil ani možnosti osvojiť si znalosť písma.

Veľa je tiež ľudí, ktorí predstavujú troška cennejšiu vrstvu, lebo čítať a písať vedia. No hoci nie sú negramotní, ich jazyková kultúra je taká nizučká, že sa len horko-ťažko dorozumievajú písomne a radi sme, keď na príklad z ich listu vylúpime vetu, ktorá má smysel.

A na vyššom štebli vzdelanostnom stojí azda dav, ktorému

ars scribendi nerobí zdanlivo nijakých prekážok, no kritické oko inteligentovo (s hrôzou) odvráti sa od jeho písomných fabrikátov. Márne by oplývaly myšlienkami, ba i pupencami skromných básnických kvetov, prehrávajú, lebo majú stopy jazykovej neučenosti, a najmä pravopisne nevyhovujú.

Ideálom výchovy s jazykovej stránky má byť, aby už ľudová škola vštepila dieťaťu takú znalosť pravopisu, ktorá hoci by aj vyprchávala časom v detailoch, v základe neporušila by sa po celý jeho život.

Preto pravopisná náuka má byť ľahká a jednoduchá, aby sa ju dieťa mohlo bez veľkej námahy naučiť. Ak jednoduchosť pravopisu vidíme v krátkych, nekompromisných, a najmä ustálených pravidlách, ktoré nemajú výnimôk, jej ľahkosť predpokladá, aby sa prispôsobila duchovným schopnostiam dieťaťa alebo priemerného človeka s nedokonalými rečovými znalosťami. Veď dieťa často ani na strednej škole nie je také bystré, že by mu bol každý gramatický pochop prístupný.

Sostavovatelia pravopisných pravidiel teda musia si uvedomiť, že nemajú vytvoriť sborník gramatických múdrostí a hlbokých učeností, lebo sa ich dielo nedokáže: stane sa rafinovanou ekvilibristikou, ku ktorej mládež nie je dosť vyspelá a tak i dobrá pedagogická snaha učiteľova vyjde na zmar.

V predošlom čísle Slovenskej reči Ľudovít Šenšel konštatuje, že slovenský pravopis je, bohužiaľ, ťažký. Podľa neho ľudová škola nevládze zdolať svoju úlohu s tejto stránky, ba niekedy aj vyššie vzdelanie stroskotáva. Kde je chyba? Nie azda v našom školstve, ale v pravopise samom. Nie je jednoduchý, ani ľahký a vyhovuje len vysoko školeným, ktorí vnikli dokonale do našej rečovej štruktúry a poznajú toľme jemných jej detailov, že vo chvíli usúdia, o aký zjav ide v bohatej spletitosti gramatických poznatkov. A tu je práve najväčšia chyba, lebo pravopisná náuka nemá byť pre duchovnú aristokraciu národa s nadpriemernou vzdelanosťou, ale pre jeho kultúrny priemer, teda i pre drobného človeka, ktorý skôr v podvedomí ako v bystrej pamäti uchováva si len kostru gramatickej učenosti a na ňu sa spolieha.

Hej, filologovi, odborníkovi a vôbec človeku, ktorému písanie je temer životným povolaním, náš pravopis azda vyhovuje, no koľkí narábajú každodenne perom, a to tak uvedomelo, aby pravopis bol ich živlom a mali ho, ako sa hovorí, v krvi?

Našu dobropísomnosť necharakterizuje jednoduchosť, lebo náš pravopis nie je dosť ustálený v detailoch a má veľa výnimôk; komplikujú sa jeho pravidlá tak neumne, že bez pravopisnej príručky málokto je istý, či nezhreší.

Z mnohých nesrovnalostí Ľudovít Šenšel poukázal na mätné zásady pri písaní vlastných mien; zistil pri nich veľa nedôsledností a žičí si diskusiu o slabinách nášho pravopisu.

Ak chceme prispieť k analýze všakových týchto ťažkostí,

nemôže byť na škodu spomenúť takú časť nášho pravopisu, ktorá by mala byť najmä praktická, a ňou je interpunkcia. Z rozdeľovacích značiek najrozšírenejšia je čiarka, i zdalo by sa, že u takého častého pravopisného činiteľa niet neistoty. Omyl.

Školské osnovy predpisujú, aby vyučovanie pravopisu zavŕšilo sa v 3. triede strednej školy, a to „bezpečným ovládaním" interpunkcie.

Je to, pravda, ideálny cieľ, ale dosiahne sa iba výnimočne, lebo ostáva veľa pochybných, neporozumených a azda i učiteľom samým nepochopených prípadov, kde odhad pedagogov alebo osobný jeho rečový cit diktuje čiarku práve tam, kde iný učiteľ by prisahal, že čiarky netreba.

Ak sa máme teda len subjektívne vyslovovať o dobrej interpunkcii, ak i odborníci sú v pochybnosti, je funkcia čiarky jasne a prakticky ustálená? Podívajme sa na konkrétne prípady.

1. Pravopisné pravidlá hovoria (na str. 76), že čiarkou sa oddeľuje *niekedy* priechodník alebo príčastie, ak majú niekoľko rozvíjacích výrazov, na pr.: Samo Chalupka, neprestajne konajúc pastorálny úrad svoj na Hornej Lehote, neustával skúmať originálny ľud zvolenského Pohronia.

Užívanie čiarky podľa tohto pravidla je teda len fakultatívne; len niekedy, čo znamená, rob, čo chceš, nemusíš, ale môžeš dať čiarku. No, prosím, pravidlo takéhoto neistého znenia ťažko má oprávnenosť a načim ho zavrhnúť. Či má particípiom vystihnutý dej funkčnosť vetnej prestávky, nech rozsúdia odborníci, zaoberajúci sa vetnou fonetikou. Úlohou priemerného pisateľa je jednoducho sa spravovať podľa nekompromisného pravidla.

2. Okrem toho Pravidlá nás poučujú, že pred spojkami *a* alebo *i* nebýva čiarka, ale pozor: „keď spojka *a* alebo *i* má význam iný: odporový, výsledný, vytýkavý alebo stupňovací", prehrešíme sa proti správnej interpunkcii, ak na ňu zabudneme: „Bol som u vás, a vy ste neboli doma. Ctnosť milujeme v každom, i v nepriateľovi atď."

Keby si laik prečítal toto pravidlo a uvedomil jeho dvojakosť, ťažko veriť, že by pochopil, kedy je pred spojkou *a* alebo *i* čiarka. Po jeho prvej a hlavnej časti prídu také pochopy, ktoré predpokladajú dôkladnú znalosť našej skladby a nezvyčajný jazykový cit. Nič nemýlilo sostavovateľov nášho pravopisu, že tieto podmienky sú výsadou len niekoľkých odborníkov, a opovažujeme sa tvrdiť, že i oni by museli často pred týmito spojkami prestať písať a rozmýšľať, o aký význam ide: odporový, výsledný, vytýkavý a pod. V týchto okolnostiach, ký div, že mnohí pomáhajú si pred spojkami *a* alebo *i*, ako môžu. Veď ak by aj pochopili, v čom väzí na pr. vytýkavý význam vety, to je málo, lebo musia pamätať na všetky ostatné okolnosti, čo je zázrak dosiahnuť. Zásada praktičnosti vyžaduje v tomto prípade teda ustáliť: Pred spojkou *a* alebo *i* čiarku nepíš (alebo píš) bez

ohľadu na význam súvetia. Takto by bola aspoň istota a pomohlo by sa v boji proti pravopisným ťažkostiam.

3. „Pred spojkami *ani, či* býva čiarka, keď nasleduje celá veta", podobne aj pred porovnávacími spojkami *než, ako.* Naoko niet čo vyčítať tomuto pravidlu. Rozumieť mu treba azda tak, že dávame čiarku, keď po týchto spojkách je veta úplná, teda slovesná. Ak je takýto smysel pravidla, ide o užitočnú možnosť, ktorou sa vyhneme neporiadku. Veď ešte pred krátkym časom pred *ako* bol úplný chaos.

Príklady aspoň (str. 76) dávajú tušiť takúto interpretáciu, hoci je chybou, že ju pravidlo výslovne neoznačuje. „On je lepší, než som si myslel. Ty si práve taký, ako je tvoj brat; ale: Lepšia známosť než hotový peniaz, a lepšia hrsť priateľstva nežli voz dukátov."

Nedávno škriepili sa dvaja odborníci, ako treba vysvetľovať toto pravidlo. Každý po svojom. Prvý tvrdil, že len pred slovesnou vetou býva pred *ako* a *než* čiarka, druhý mal zasa tú mienku, že i neslovesné vety sem patria, lebo ich dej si môžme v mysli doplniť.

Preto dôležité je, aby pravopisný zákon bol jasný a úplný a nenechával otvorené zadné dvierka rozličným mienkam a tak, rozumie sa, i chaotickému úzu.

4. Nesrovnalosti sú i pred spojkou *alebo.* Pred ňou „čiarka niekedy býva, niekedy nie. Spojenie s čiarkou značí výraznejšiu protivu." A aby sa neurčitosť tohto tvrdenia odôvodnila, ten istý príklad je s čiarkou, ale i bez nej: „Pošlem k Vám brata alebo prídem sám. — Pošlem k Vám brata, alebo prídem sám."

Slabou stránkou tohto pravidla nie je teda len uvedené už „niekedy", ale i možnosť čiro subjektívne uvážiť, či je medzi hlavnou a pobočnou vetou výraznejšia protiva. Dovoľuje špekulovať, meditovať a rozsúdiť túto dôležitú okolnosť. Ale pritom v tej istej vete psychologickým krútňavám nášho myšlienkového pochodu poskytuje široké pole rozhodovania, a to raz vysloviť sa pre čiarku, inokedy proti nej. Neľahko pochopiť, že by šlo o „výraznejší" kontrast v tejže vete.

No keby dobrí myslitelia i vnikli do bohatej stupnice všakových protív, možno schvaľovať takéto gumené pravidlo, keď chceme, aby si dieťa 13—14-ročné presne osvojilo interpunkciu? I tu by mala platiť zásada: Pred spojkou *alebo* daj čiarku (alebo nie), len nešpekuluj!

Zjednodušme teda pravidlá interpunkcie a pravopis vôbec vo všetkom, čo ho robí ťažkým, nepraktickým a zbytočne špekulatívnym, a nebude toľko ponôs, že slovenské dieťa nevládze sa ho naučiť.

Rudo Uhlár:

SPISOVATELIA A SLOVENČINA.

V predošlom čísle písali sme o slovenčine jednej rečove slabšej knihy autora, ktorý s formálnej stránky patrí k najlepším slovenským poprevratovým spisovateľom, prozaikom. Bude celkom zaujímavé prizrieť sa dôkladnejšie slovenčine mladého autora, píšuceho po slovensky, ale rečou menej dokonalou.

P. Jilemnický: *Pole neorané.* Vydala Družstevní práce v Prahe 1932.

P. Jilemnický je na Slovensku aklimatizovaný a po slovensky píšuci Čech, učiteľ, žijúci na Kysuciach, odkiaľ vyvážil aj obidva svoje romány naturalistického razenia: *Víťazný pád* a *Pole neorané.* Pre slovenskú literatúru spisovatelia, čo vyšli z ľudu, znamenajú aj s rečovej stránky veľký a zdravý prínos. Tak to vidíme najmä u Kukučína, z mladších u Urbana. Ale u Jilemnického badať práve opak. Jeho próze — hlavne v druhom románe, o ktorý nám tu ide, chýba plynnosti slohovej, rýdzosti rečovej a vôbec rečovej správnosti gramatickej. Jeho dielo má také nedostatky a chyby, s akými by už kritika nemusela mať robotu. — Keď spisovateľ cíti v sebe umelecké hodnoty a trúfa si napísať kvalitné dielo, keby aj nepoznal dokonale svoj vyjadrovací nástroj, reč, v ktorej píše, mohlo by sa mu to často odpustiť, lenže vtedy nakladateľ musí sa postarať o rečovú úpravu textu. V dnešnom čase rozhodne nemožno tlačiť knihu, román s tisícami menších-väčších gramatických a štylistických chýb a nedokonalostí. A Jilemnického kniha je naozaj taká. Preberajte v nej list za listom a zistíte, že na každej stránke je priemerne 3—8 očividných rečových chýb, kazov, syntaktických barbarizmov. Kniha má 374 stránok. Čitateľ musí pri jej čítaní priemerne 2000 ráz preglgnúť sliny, ako keď ide po ceste a potkne sa o ostrý kameň. Je síce miesty korigovaná podľa Pravidiel, ale slohová rýdzosť sa nedá získať nedostatočnou korektúrou pravopisnou. Na to treba mať vrodený vkus a umelecké schopnosti vyjadrovacie. Spisovateľ si musí vedieť robiť vety, zvraty, väzby, akých reč prípadne ani nemá, musí si ich vytvoriť, a nesmie pritom stvárať syntaktické a lexikálne barbarizmy, nestvory, akých neznesie spisovný jazyk kultúrneho, ba ani nekultúrneho národa. Ale spisovateľ má ešte aj iné, vyššie úlohy. Ako umelec slova má zdokonaľovať svoj vyjadrovací štýl, čím má napomáhať jazykovú kultúru. A to sa má diať len v duchu jazyka, v ktorom píše.

Kto to nerobí, alebo robí opak, zasluhuje súdu, lebo špatiť reč národa je čin, aký si nesmie dovoliť ani spisovateľ, ktorý by vynikal svojimi umeleckými kvalitami.

Rozoberieme niekoľko stránok zo spomenutej knihy Jilemnického. Ukážeme na chyby nie s hľadiska estetiky, ale len podľa pravidiel každému zrejmej čistoty spisovnej slovenčiny. Uvádzame

len príklady z prvých 35 stránok románu. Zatým rozoberieme dôkladnejšie najmä so slohovej stránky 10 stránok, aby bolo jasne vidieť, ako si dovoľujú písať niektorí naši spisovatelia, akou kostrbatou, neprepracovanou, neštylizovanou, miestami až nelogickou slovenčinou píšu.

*

Všimnime si najsamprv hláskoslovných a tvaroslovných nesprávností. Chyby v kvantite: zdál 21, zdálo sa 27, zdál by sa 29, marné 30 miesto správneho: zdal, zdalo sa, zdalo by sa, márne; modlíkal 6, začítáva 31, Prachárika (dôsledne) m. modlikal, začítava, Prachárika. Posledné slovo utvoril si azda sám autor, ale proti duchu slovenčiny, porov. slovenské Šafárik proti čes. Šafařík; zamĺkol m. zamĺkol; uctivá 10, uzúčkom 13, zhužvané 18, vylupil 29 m. úctivá, uzučkom, uhúžvané, vylúpil; súsed a sused nedôsledne; vzpomienka 34 m. spomienka; po slovensky píšeme Boh veľkou začiatočnou literou, práve tak Pán Boh a nie Pánboh 37.

V tvarosloví nachádzame často chyby najmä v rode a čísle: na frontách 7 m. na frontoch (v slovenčine ten front); Poľskej 8 m. Poľska (to Poľsko); invalida dôsledne, v slovenčine je invalid; z Rakús 22 m. z Rakúska a iné. — Podobne pri slovesách: pripomnely 8 m. pripomenuly, aby sa užieraly 12 m. zožieraly. Autor má plno takýchto celkom zle vytvorených výrazov namiesto správnych a bežných slovenských slov, na pr. ozlatiť, užierať, mstiť sa a i. Načo a ako si ich autor vymýšľa, je nevysvetliteľným jeho omylom. Často hádže takýmito slovkami tam, kde by mohol užiť výrazu peknejšieho, užívaného alebo v slovenčine dávno vžitého: marodí m. maródi; prúty poobrežú m. poobrezujú; mstila sa 15 m. pomstila sa... Chybne kladené pády, tvary: s krúžky 9 m. krúžkami; o mieru m. mieri; pri každom šelestu 29 m. šeleste; Pracharika znali poslednou dobou 31 m. v poslednom čase.

Ale najzjavnejšie je toto jazykové divotvorné novotárenie Jilemnického v slovníku a vo väzbách: vyhodená pružinou zľaku 29 m. ľaknutia sa; z ozlatených komínov 30 m. pozlátených; ohnište 31 m. ohnisko; netečnosť 33; zátvorečnej hodiny 33 m. záverečnej; lávka 35 m. lavica; hliadka, zevajú 33 (nie sú nepretvorené, ale iba prepísané výrazy české). Mnohým slovám sa autor mohol vyhnúť, lebo mal za ne v slovenčine formy lepšie a vhodnejšie: zbesile, posúvaly, blysknavý 7 m. besne, pomkýnaly, blyšťavý. V slovenčine povieme vrece m. mech 6, do čerta m. do ďasa 6, šibací m. šibačný pondelok 23; čo znamená odlivka 13, splihlá v plači 26? Miesto krčmová licencia 15 povieme licencia na krčmu, m. sklonil zraky 27 sklopil oči. Napokon načo takéto novoty: húšťal sa siný mesiac 10, mierotvorca (kontrast revolucionára), mladistný 25? Taktiež dôsledné užívanie častice nu: nu tak 11 a i. (Nachodí sa temer na každej

stránke a v celej knihe môže byť do 200—300 ráz, čo pôsobí veľmi mrzko. Veď v slovenčine povie sa vždy *no,* prípadne *nuž.*)

Ale z celej knihy najrušivejšie pôsobia syntaktické chyby. Ide tu najmä o väzby predložiek s podstatnými menami, o väzby slovesné a o slovosled. Keď otvoríte ktorúkoľvek stránku knihy a v prvom riadku odseku, ktorý začnete čítať, najdete takúto perlu: *rozbité* gate 117, isteže nemôžete mať pocit estetického pôžitku, a to nie pre obsah pojmu, výrazu, ale pre syntaktický nesmysel takéhoto zvratu, cudzieho slovenčine. A takýchto perál je tu mnoho, na pr. medzi slovesnými väzbami: *je* treba 7 m. treba; *známe* dôsledne m. poznáme; oblaky *zevaly* dôsl.; oči mu *zamžikaly* 17; *zamáchnul* sa 20; *míjala* sa veľká noc 21 a iné.

Najčastejšie užíva nenáležité predložky, teda veľmi chybné, správnosť reči hrubo porušujúce predložkové väzby. S predložkou *k, ku:* jeho vlak *k* domovu 8 m. vlak k jeho domovu; privykol ako *ku* chlebu 11 m. *na* chlieb; k súdu príde 11 m. príde *na* súd; rozbehol som sa *ku* kuchyni 13 m. do kuchyne... S predložkou *od:* neboly by lepšie svojich rodičov 12 m. *od svojich* rodičov, alebo ako ich rodičia; veľmi kuriózne znejú výrazy s chybne užitou predložkou *u,* na pr.: *u* čerta 7, *u* časa 25 m. do čerta; to isté je s predložkou *v, vo:* radily sa ani vojaci temer *v* raz 7, *vo* hrudi 26, chalupu mal prilepenú *v* brehu pod horou, vrástli *v* zem 19 m. vrástli *do* zeme; práca *v* roli 27 m. *na* roli; podobne zneje aj: *chytá sa do* plaču 34 m. rozplače sa; toľkú dobu sa sama v sebe *sžierala* a i.... Mnohé väzby a zvraty sú celkom nepochopiteľné.

Autor obľubuje si až do únavy tvary alebo slová nenáležité, priechodníky a pod. Keď sa mu zapáči nejaký slovný obrat, hádže ním, kde len môže, na pr.: *čosi kamsi, či-či*; neslovenské sú aj tvary *nimiž, nichž* a pod.

Konečne ukážeme na celé vety, chybné alebo pre slovosled, alebo v celej sústave: ľudia s hrmotom a krikom vystupovali 10 m. ľudia vystupovali...; — ako *my sme boli* 12 m. ako sme boli my (keď stojí príslovkové určenie na začiatku vety, obyčajne poriadok vetných členov býva celkom obrátený); to ja už znám 14 m. to ja už poznám (autor vôbec nepozná rečový rytmus; v jeho znení: *to ja už znám* „to už" tvorí prvý prízvukový celok a *ja znám* druhý; lenže v druhom by sa *ja* muselo stať prízvučným na škodu oprávneného *znám,* a takýchto nesrovnalostí prozaická reč nestrpí, zneje to veľmi disonantne); vyžiť nemohol 15 m. nemohol vyžiť (*nemohol* je výraz nadriadený nasledujúcemu infinitívu *vyžiť,* musí preto prvý stáť pred druhým); práve tak: treba nebolo 17, alebo: darmo vy mu veríte 31 a iné. Sú to všetko príklady až školsky primitívne. Ale slovenský spisovateľ mal by sa vyhnúť takýmto perlám: ktorým sa *zdál vyhrážať* 21, *dni, v ktorých* jej bolo žiť 30, prah kancelárie, ktorý *bolo im prestúpiť* 33 a pod.

*

. Napokon ukážeme súvisle spísané chyby, ako ich nachádzame na niekoľkých stránkach, aby bolo jasné, ako vyzerá celá kniha: *Nu* a; *lávku; niako*; okolo ohnišťa; *nu,* ako by som ti; *všetka* sa zachvieva pod dojmom (35); *Ona* kartárka; rozrezal *úzučké* tabuľky záhonov *na ešte menšie,* aby sa *nezdálo* zeme priveľa; tam, keď už *končila* strmosť brehu; potôčik *oddýchal* a stíchnul; čúpila sa chalupa; dcerkami; Verona Kudlačová *napriek svojej chalupe...* už dávno *nebola pastvou* pre chlapské oči; bláznovstvá z nej *vyprchaly;* Vinco s Veronou na seba pri mise zemiakov zvykly (slovosled); aby okrem zodratých rúk žien a detí mohli na svojich *políčkach* zodierať aj *ruky svoje.* Prichádzali i niekoľkí železničiari zo služby domov (slovosled); *rodilo sa* v niektorých hlavách slabučké *brieždenie;* chodil ako páv, nakoľko jeho *drevená noha túto ilúziu dovoľovala;* pripisoval úspech na svoj účet (koľká nelogika!); pravda bola, že; keď sa otvárala *nabrznutá* zem; *Sohýňal* sa, ťažko *vzdychujúc* nad teplé hrudy zeme; uhrabával záhonky (38); bol rozmrzelý; marná; Tých niekoľko *chlpčekov trávky* nevedelo ju veru *primať k tomu,* aby sa pásla; ohnišťi (39); a jeme len dva razy *v deň; javí* záujem; plnými *kôšmi;* predať bez toho, žeby využili zákona *popťávky* (40); že je to málo; a tak *sa* národ *hrdlačí; Nu,* myslím; *Nu,* až *v ľude* krv vzkypí (41); poslan*covia*; husto *pokryvšia* celé dve steny, takže muchy, chtiac-nechtiac, spokojovaly sa s tým, čo bolo; *vz*pomienka; *nu* — a ja som už taký človek (42); *nu* a čo je to?; *krstiny*; *rádi* by sa napili; *nu,* to jestli vy (43); A jako *viselec* medzi *sosnami* hojdá sa bezradne medzi dvoma pravdami; *je* treba (44); vkročila *do izby Soviara* žena Verona; išli *po*večerať; Vinco práve *zasvietil* malú petrolejovú lampu... jej plameň bol ako *kočičí* jazyk; Vinco si len teraz *vzpomnel,* že koza zostala do noci priviazaná za domom ku kríčku! Odchádzajúc *však* za ňou, nevedel si odpustiť *odpoveď* žene: — Hlúposti číta! Ty radšej čuš! *Po právu* sa Verona hnevala... (45).

Toľkoto chýb vidíme na desiatich stránkach! A koľko je ich v celej knihe!

ROZLIČNOSTI.

Vidno - vidieť. — V ostatných rokoch u nás dôsledne opravujú každé *vidno* na *vidieť.* Istotne vplyvom českého puristického pravidla. Je takýto postup oprávnený v spisovnej slovenčine?

Prídavné meno *vidný* je známe na celom Slovensku, ale aj v iných slovanských rečiach, na príklad v slovinčine. Každý pozná zvrat *za vidna prišiel domov,* čo je tiež správne povedané. Po presnejšej analýze môžeme tvrdiť, že na príklad *z toho vidno* = z toho možno vidieť (alebo: z toho je viditeľné), teda tvar *vidno* vyslovuje i možnosť, proti tomu *z toho vidieť* je čírym konštatovaním faktu, stavu. Medzi *vidno* a *vidieť* je vyzna-

mový rozdiel. Preto nebojme sa viet so slovom *vidno,* ony sú dobré a mohli by sme uviesť množstvo príkladov z našich najlepších spisovateľov, ktorí sa nevyhýbajú tvaru *vidno.*

Vítaj! či vítaj! — Často čítame nesprávne tvary rozkazovacieho spôsobu od slovesa *vítať,* t. j. písavajú a hovoria *vítaj! vítajte!* No živá reč má len *vítaj! vítajte!* Pravidlá slk. pravopisu nehovoria o rozkazovacom spôsobe. Teda čo je dobré? Vítaj! či vítaj!?

Jozef Škultéty písal a píše *Vítajte!* na príklad v Národných novinách (ročník 1912, číslo 75 a tamže, ročník 1926, číslo 145). A on vie, prečo tak píše.

Nakoľko sme mohli zistiť, v spisovnej slovenčine len pri dvoch slovesách V. triedy nachodíme krátku kmeňovú samohlásku imperatíve proti dlhej v infinitíve. Sú to: *hýbať,* ale *hybaj! hybajte!* a *vítať,* ale len *vítaj! vítajte!* V prvom prípade medzi *hybaj!* a *hýbaj!* je jasný významový rozdiel, ba miesto *hýbaj!* častejšie je *hýb!*

Prichodí nám iba konštatovať, že v spisovnom úze je len *vítaj! vítajte!* Nesprávne sú tvary *vítaj! vítajte!*

Zpočiatku - spočiatku. — Pravidlá slk. pravopisu (str. 280) učia: „*spočiatku,* lepšie *zpočiatku.*" Prečo? Lebo *s-* píšeme miesto etymologického *z-* iba vtedy, keď už necítiť funkciu predpony *z-.* V duchu tejto zásady ustálilo sa písať *skúška, skúmať, stratiť* a pod. Ale v príslovke *zpočiatku* počiatočné *z-* nie je predponou, lež predložkou.

V našich časopisoch píšu dôsledne *zpočiatku* a tak je dobre.

Podobizeň - podobizňa. — Z Prešova sa spytujú, ktorý tvar je lepší. Ľahko uhádnuť! V spisovnej reči časté sú slová *bielizeň, otcovizeň, dedovizeň* a pod., teda odporúčať treba tvar *podobizeň.*

Sporiteľne, sporiteľní. — Na strednom Slovensku máme genitívy plurálu *tovární, drevární, sypární, tehelní* a pod., preto správne je len *sporiteľní.* Poznamenať treba, že pri skloňovaní týchto slov niektoré pády sú *i-* kmeňové (podľa *kosť, dlaň*), ale najmä genitív plurálu. Taký je aj úzus v spisovnej reči.

Jelša - olša. — Pravidlá slk. pravopisu uznávajú za rovnako dobré obidva tvary, no v spisovnej reči prevláda stredoslovenský tvar *jelša,* preto hovorme a píšme: *jelša, jelšina, jelšový* a pod.

Odjazd vlaku. — Miesto *odjazd vlaku* lepšie je *odchod vlaku.* Podobne hovoríme *príchod vlaku,* nie *príjazd.* Veď u nás vlaky *odchodia* a *prichodia.*

Lútkové divadlo. — Naše deti hrajú sa s bábkami, „lútky" nepoznajú, preto dobré by bolo hovoriť len o bábkovom divadle.

Pôrod - porod. — Pravidlá ustálily písať *porod,* hoci je to tvar nedobrý. Veď máme *dôvod* a v tomto slove kvantita vznikla práve tak ako v slove *pôrod,* ktoré v takomto znení žije v dobrom spisovnom úze.

Za redakciu zodpovedá Henrich Bartek.
Vydanie Matice slovenskej v Turčianskom Sv. Martine.
Tlačila Nová knihtlačiareň v Turčianskom Sv. Martine.